

Ivan Ferenčak

Strossmayerova galerija starih majstora
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zrinski trg 11
HR - 10000 Zagreb

Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Primljen / Received: 30. 6. 2019.

Prihvaćen / Accepted: 8. 10. 2019.

UDK / UDC: 75.057:091.14](497.5)"14"

DOI: 10.15291/ars.2924

Nova zapažanja o iluminatorskome opusu skriptorija Bartola iz Krbave

New Insights on the Illumination
Oeuvre of the Scriptorium of
Bartol of Krbava

SAŽETAK

U članku se raspravlja o atributivnoj problematici iluminacija u glagoljskim kodeksima koje je tijekom prve četvrtine 15. stoljeća ispisao Bartol iz Krbave. Uvodno se predstavljaju četiri kodeksa – *Berlinski*, *Ročki* i *Ljubljanski (Beramski) misal*, *Humski brevijar* – te se predočava historijat njihova istraživanja s osobitim osvrtom na ranije atribucije iluminacija. Izabrani primjeri minijatura podvrgnuti su komparativnoj formalno-stilskoj analizi kojom se razgraničava djelovanje više iluminatora unutar skriptorija te se donose atributivni prijedlozi za nekoliko kodeksa i dva fragmenta koja se ovim radom prvi put pripisuju opusu Bartolova skriptorija. Detaljnom analizom dosadašnjih spoznaja nanovo se verificiraju raniji zaključci o Bartolovu kretanju od južnokrbavskoga do istarskoga područja koji su u novije vrijeme bili predmetom osporavanja. U prilogu članka donose se novi, revidirani i ispravljani popisi minijatura svih kodeksa.

Ključne riječi: Bartol iz Krbave, glagoljski kodeksi, sitnoslikarstvo, iluminacije, minijature, 15. stoljeće

ABSTRACT

The article discusses the problem of attributing the illumination of Glagolitic codices produced by Bartol of Krbava during the first quarter of the 15th century. Four codices have been presented – the Berlin, Roč, and Ljubljana (Beram) Missals, as well as the Hum Breviary – followed by the history of their research, with particular reference to the earlier attributions of the illuminations. Selected miniature examples have been subjected to a comparative analysis of form and style in order to separate the activity of various illuminators within the scriptorium and to propose attributions for several codices and two fragments, here associated for the first time with the activity of Bartol's scriptorium. The author has scrutinized the previous research in order to verify the earlier conclusions about Bartol's move from the southern Krbava region to Istria, which have recently been questioned. An appendix includes new, revised, and corrected lists of miniatures from all the codices.

Keywords: Bartol of Krbava, Glagolitic codices, miniature painting, illumination, 15th century

Glagoljski spomenici nezaobilazan su dio razmatranja hrvatske kulturne baštine – jezične, pismovne, liturgijske, glazbene, pa i one likovne. U tome smislu posebnu pažnju povjesničarâ umjetnosti zaslužuju iluminirani glagoljski kodeksi od kojih su neki vrijedni primjerci nacionalne kasnosrednjovjekovne (sitno)slikarske produkcije. U korpusu pedesetak liturgijskih kodeksa ispisanih glagoljskim pismom, važnom se skupinom tim segmentom izdvajaju oni nastali pod perom pisara-glagoljaša Bartola iz Krbave, djelatnoga početkom 15. stoljeća na južnokrbavskome i istarskome području. Pisara Bartola kao značajnu je ličnost srednjovjekovne pismenosti u studiji *Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca* (1964.) identificirala Marija Pantelić pročitavši njegovo ime u trima glagoljskim misalima: *Berlinskome*, *Ročkome* i *Ljubljanskome*.¹ U svojoj studiji ove je misale prvi put povezala u koherentnu skupinu radova Bartolova skriptorija na temelju jezičnih i paleografskih analiza te srodnosti oslika, a Bartolu je pripisala još i izgubljeni *Bakarski brevijar* iz 1414. godine. Bartolovim misalima tada je kao srodan istaknut još *Humski brevijar* koji je naknadno prihvaćen u opus njegova skriptorija.²

Iako su svi kodeksi u manjoj ili većoj mjeri zastupljeni u domaćoj povijesno-umjetničkoj literaturi, izostalo je njihovo razmatranje unutar iste grupe, a osobito je nedostavno istražena ostala atributivna problematika iluminacija. Uvid u originale svih Bartolu pripisanih kodeksa u domaćim i europskim knjižnicama omogućio je svjež pogled na ovaj problem. Izabrani primjeri minijatura i ostale dekoracije u članku bit će analizirani s ciljem verificiranja, odnosno korigiranja ranijih atributivnih prijedloga. Uz otprije identificirane kodekse, ovdje se u grupu Bartolovih radova predlažu fragmenti još dvaju glagoljskih kodeksa – *Tršćanski fragment brevijara 15. stoljeća* i *List Barbanskoga misala*. Konačno, kontekstualizacijom kodeksâ i fragmenta u okviru djelatnosti ovoga skriptorija ponudit će se argumenti za atribuciju iluminacija više glagoljskih kodeksa samomu pisaru Bartolu.

Svi kodeksi Bartolova skriptorija ispisani su na pergameni uglatom glagoljicom i hrvatskom redakcijom crkvenoslavenskoga jezika. Gotovo svaka je stranica urešena barem kaligrafskim inicijalima crvene (*Berlinski misal* i *Humski brevijar*) ili naizmjenice crvene i plave boje (*Ljubljanski* i *Ročki misal*). Zajedno sadrže više od osamdeset minijatura (uključujući figurativne inicijale) što je gotovo trećina figuralnih iluminacija u *svim* sačuvanim glagoljskim liturgijskim kodeksima 14. i 15. stoljeća.

Od četiriju kodeksa *Berlinski misal* (Berlin, SBB, Ms. Ham. 444) jedini je datiran. U opširnome kolofonu na f. 119r Bartol je datirao misal u 1402. godinu, kao pisara je naveo svoje ime, a kao naručitelja popa Vuka, sinovca opata samostana sv. Jurja na rijeci Koprivi (Zrmanji) u Obrovcu popa Vitka, koji je za kodeks izdvojio 26 zlatnika. Prema podacima o naručitelju i spominjanju krbavskoga plemstva, M. Pantelić uvjerljivo je ubicirala nastanak *Misala* na širi zadarski, odnosno južnokrbavski prostor.³ Osim u kolofonu, Bartol se potpisao i u spomenu živih u kanonu mise: „Pomeni žive ke hoćь i bar'tola pi[s'ca]” (f. 132v). Kodeks je sačuvan u cijelosti – 218 folija dimenzija 315 x 210 mm raspoređeno je u 23 svešćića od kojih je jedan (ff. 121–128) dodan naknadno, vjerojatno pri preuvezivanju 1444. godine kada se *Misal* nalazio u posjedu zadarskih franjevacâ trećoredaca.⁴ Sa 17 minijatura i figurativnih inicijala, uz koje se u pravilu razvijaju marginalne vrpce, *Berlinski misal* najslabije je iluminiran od triju Bartolovih misala, no i takav se među sačuvanim glagoljskim liturgijskim knjigama izdvaja kao jedan od prvih bogatije iluminiranih kodeksa.

Ročki misal (Beč, ÖNB, Cod. Slav. 4) integralno je sačuvan kodeks od 233 folija dimenzija 355 x 240 mm. Foliji su raspoređeni u 24 svešćića u uvezu knjigoveže Grgura Kraljića iz Senja iz 1497. godine koji je o radu u *Ročkome misalu* ostavio bilješku (f. 231v).⁵ Za razliku od *Berlinskoga misala*, Bartol je svoje ime u *Ročkome* zabilježio samo u spomenu živih u kanonu mise na f. 143v („Pomeni žive ke hoćь i

bartola pis/ca") ne pružajući podatke o okolnostima nastanka kodeksa.⁶ Približnu dataciju *Ročkoga* i *Ljubljanskoga misala* oko 1421. godine ponudila je M. Pantelić „po uskršnom datumu na pashalnoj tablici, a on je jednak u oba kodeksa: 24. III – za god. 1421.”⁷ *Misal* je iluminiran s 29 minijatura i figurativnih inicijala popraćenih marginalnim vrpcama te s oko 1200 kaligrafskih i nekoliko slikanih inicijala.

U spomenu živih Bartol se potpisao još u *Ljubljanskome (Beramskome) misalu* (Ljubljana, NUK, Ms 162): „Tu pomeni žive eže hočъ I bar'tola pišca” (f. 145v). I ovdje je izostavio podatke o vremenu i mjestu nastanka misala koji je okvirno datiran u 20-te godine 15. stoljeća, ali nakon *Ročkoga misala*.⁸ Kodeks obuhvaća 243 folija dimenzija 343 x 260 mm raspoređena u 25 sveščića. Nije sačuvan cjelovit, a izgubljeni foliji (po prilici njih šesnaestak) utvrđeni su prema lakunama u tekstu.⁹ Analogijom s uvelike podudarnim ciklusom minijatura *Ročkoga misala* na izgubljenim folijima vjerojatno su se nalazile minijature sa scenama Uskršnuća i Tijelova, a posve sigurno one s likovima sv. Marka i sv. Mateja koje su neizostavne u ciklusima četiriju evanđelista i koje spadaju među najčešće teme u glagoljskim kodeksima uopće. Gubitku minijatura usprkos, *Ljubljanski je misal* najbogatije iluminiran kodeks Bartolova skriptorija – resi ga 39 minijatura i figurativnih inicijala, nekoliko slikanih te brojni kaligrafski inicijali.

Četvrti kodeks, *Humski brevijar* (Zagreb, NSK, R 4067) sadrži 183 folija dimenzija 300 x 192 mm raspoređena u 19 sveščića. Uvezani su u drvene daščice presvučene crnom kožom s utisnutim dekoracijama na temelju kojih je (pre)uvez pripisan Grguru Kraljiću.¹⁰ *Brevijar* nije jezično-tekstovno detaljnije proučen, ali sudeći prema ujednačenoj strukturi sveščićâ (kvinternioni), sačuvan je cjelovit. Bartol se u kodeksu nije potpisao, no njegovo autorstvo potvrđuje paleografska analiza rukopisa koji je podudaran trima misalima. Uz brojne kaligrafske inicijale, *Humski brevijar* sadržava tek dva historizirana inicijala, odnosno za njih izvedene, ali nikada dovršene pripreme crteže.

Iluminacije svih četiriju kodeksa dosad nisu bile predmetom iscrpnije rasprave. Tek je M. Pantelić u svojoj studiji (1964.) razmotrila iluminatorski segment misalâ kao dijelova homogene skupine.¹¹ Na temelju komparativne analize, zaključila je kako su iluminacije triju misala radovi trojice iluminatora okupljenih u istome skriptoriju. Pritom, zbog utkanosti minijatura u tekst, Bartola je pretpostavila ne samo kao pisara nego i kao iluminatora *Berlinskoga misala*. Opus Bartolove radionice nadalje je proširio Branko Fučić zabilježivši u katalogu izložbe *Minijatura u Jugoslaviji* (1964.) da je *Humski brevijar* „vrlo (...) srodan krbavskoj, Bartolovoj grupi – i u oblikovanju crtanih inicijala i po tipu minijature”, a to je njegovo opažanje naknadno podržala M. Pantelić napomenom da bi i taj kodeks „detaljnija analiza pisma i iluminacije mogla također pripisati Bartolovoj tehnici”.¹²

Afirmacijom Bartola kao pisara predložene grupe te pretpostavkom da je *Berlinski misal* i iluminirao, kasnija se istraživanja povjesničara umjetnosti nisu bitnije zamerala pitanjima atribucije iluminacija ostalih misala i njihovom povezanošću, dok je *Humski brevijar* redovito ostavljan po strani. U tome pogledu, Bartolu se uz pisanje kodeksâ nerijetko pripisivalo i ukrašavanje, odnosno iluminiranje triju misala u obuhvatnijim obradama domaće sitnoslikarske produkcije i glagoljskih kodeksa¹³ te u rijetkim radovima koji se detaljnije bave pojedinim kodeksima. Ne propitujući atribuciju iluminacija odvojeno od atribucije teksta, Anđelko Badurina (2004.) tako za *Ročki misal* piše da se Bartol „potpisao u kanonu mise, u spomenu živih na fol. 143v, a posebno je ukraasio i blagdan svog imenjaka sv. Bartola. Osim njegove javljaju se ponegdje i druge ruke.”¹⁴ U prihvaćanju atribucije iluminacija *Berlinskoga misala* Bartolu oprezniji je bio Nikola Jakšić (2006.) koji ga je u katalog *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije* uvrstio uz napomenu kako „Odnos teksta i minijatura vodi zaključku da je pisac Bartol bio i iluminator.”¹⁵

1. Uzašašće, a) *Ljubljanski misal*, NUK, f. 102r; b) *Ročki misal*, ÖNB, f. 103v. (izvor: vidi bilj. 20)

The Ascension, a) *The Ljubljana Missal*, NUK, f. 102r; b) *The Roč Missal*, ÖNB, f. 103v

Unutar grupe, ponajviše pažnje povjesničara umjetnosti bilo je posvećeno iluminacijama *Ljubljanskoga misala* koje su paradigmatički primjer promišljanja atributivne problematike oslika nekoga glagoljskog rukopisa, no i ti su prijedlozi atribucije u pravilu postavljeni izolirano od ostalih kodeksa skriptorija. Već i prije negoli je M. Pantelić tri misala okupila kao radove istoga pisara, minijatura *Ljubljanskoga misala* lateralno se dotakao Francè Stelè (1960.) koji ih je okarakterizirao kao „čisto italijanske” i atribuirao ih talijanskomu majstoru.¹⁶ Nedugo potom, B. Fučić (1964.) minijature je pripisao domaćemu majstoru pod utjecajem bolonjske škole.¹⁷ U više navrata na njih se osvrnula slovenska povjesničarka umjetnosti Nataša Golob koja ih je prvotno (1995.) izuzela iz potencijalna Bartolova opusa i pripisala ih „in veronsko šolani iluminator”, a poslije (2010.) atribuirala trojici majstora – Bartolu Krbavcu, „Majstoru kalendara” i neznanomu talijanskom majstoru – pri čemu je minijature atribuirane Bartolu na općoj razini povezala s minijaturama *Berlinskoga misala*.¹⁸ Prilikom nedavne izložbe *Knjižna umetnost na Hrvaskem* (2018.), Milan Pelc pripisao je Bartolu pisanje i iluminiranje *Ljubljanskoga misala*.¹⁹

Bogat iluminatorski opus Bartolova skriptorija koncentriran je u trima misalima u kojima minijature oslikavaju katoličke svetkovine i blagdane.²⁰ Najveći broj minijatura ima temom usporedive primjere u barem dvama, a nerijetko i svim trima kodeksima jer se nalaze uz iste, zbog liturgijske funkcije misala, ustaljene tekstove. Ikonografski srodne minijature k tomu su i znatno sličnih kompozicija, osobito između *Ročkoga* i *Ljubljanskoga misala*. Za ova je dva kodeksa uočeno kako izrazita kompozicijska podudarnost proizlazi iz rada prema zajedničkim predlošcima među kojima je za cjelostranu minijaturu Raspeća i historizirane (latinične!) inicijale s likovima evanđelista za izravan uzor prepoznat *Misal kneza Novaka* (Beč, ÖNB, Cod. Slav. 8) iz 1368. godine.²¹ Unatoč ugledanju u iste kompozicijske uzore, minijature u *Ročkome* i *Ljubljanskome misalu* već se na prvi pogled razaznaju kao radovi posve različitih ruku (sl. 1a, 1b).

U *Ročkome misalu* minijature su ostvarene izrazito crtačkim tretmanom uočljivim u jasno naznačenim obrisima figura i nezgrapnim linijama koje prije svega grade nabore draperije. Iako postoje razlike u kvaliteti, likovi su uvelike tipizirani. Odlikuju ih plošna, više ili manje „lopatasta” lica, uglati dlanovi s izduženim prstima

2.
Sveti Marko evanđelist, *Ročki misal*,
ÖNB, f. 67v. (izvor: vidi bilj. 20)

St Mark the Evangelist, *The Roč Missal*,
ÖNB, f. 67v

te kosa i brade oblikovane paralelnim potezima nalik na vrpce. Tek su na pojedinim minijaturama kosa i brada nešto finije doradene, ali ostalim osobinama i one odgovaraju ruci ovoga iluminatora (sl. 2). Na stilskoj razini, minijature *Ročkoga misala* slabiji su odraz predložaka korištenih u radionici koje je, s obzirom na ujednačenost oblikovnih elemenata svih minijatura, naslikala ista, neiskusnija ruka.

Nasuprot iluminatoru *Ročkoga misala*, čiji rad odlikuje izražen grafizam, majstor koji je iluminirao *Ljubljanski misal* figure prikazuje kao voluminozne jedinice (sl. 3a, 3b, 3c). Minimalne razlike pojedinih fizionomija uzrokovane su dimenzijama minijatura, no slikarski pristup ujednačen je na svim figurama. Osobita kvaliteta volumena postignuta je na licima *svih* figura kojima T-zonu nosa i čela preslikava bijelim potezima, dok na vrat i oko očiju nanosi blago zelene sjene. (sl. 4). Vrsnoći kojom su naslikana lica suprotstavljaju se brojne anatomske nepravilnosti i omaške u proporcijama, pri čemu se nesrazmjer dlanova u odnosu na ostatak tijela izdvaja gotovo kao potpis majstorova rada. Iako se koristi tonskom modelacijom i za dočaravanje volumena draperije, u naborima se ipak javlja grafizam lišen gracilnih tonskih prijelaza, koji međutim ne umanjuje vrijednost tih minijatura (sl. 3c).²²

3.
Sveti Petar i Pavao, a) *Berlinski misal*,
SBB, f. 172v; b) *Ročki misal*,
ÖNB, f. 163v; c) *Ljubljanski misal*,
NUK, f. 168v. (izvor: vidi bilj. 20)

St Peter and Paul, a) *The Berlin Missal*,
SBB, f. 172v; b) *The Roč Missal*, ÖNB,
f. 163v; c) *The Ljubljana Missal*, NUK,
f. 168v

4. Mihej prorok, *Ljubljanski misal*, NUK, f. 125r. (izvor: vidi bilj. 20)

Prophet Micah, *The Ljubljana Missal*, NUK, f. 125r

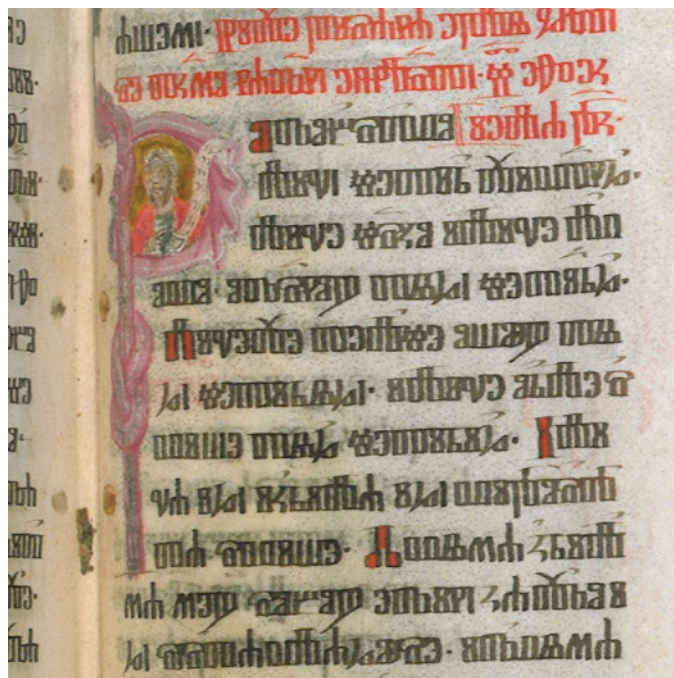
5. Ezekiel prorok, *Berlinski misal*, SBB, f. 193r (izvor: vidi bilj. 20)

Prophet Ezekiel, *The Berlin Missal*, SBB, f. 193r

6. Sveta Katarina, *Berlinski misal*, SBB, f. 190v (izvor: vidi bilj. 20)

St Catherine, *The Berlin Missal*, SBB, f. 190v

Na razini stila majstora, čitav oslik *Ljubljanskoga misala* moguće je atribuirati jednoj ruci koju odlikuju sitne, voluminozno modelirane figure i skladna paleta boja koja se proteže kroz sve minijature. Ove iste karakteristike prisutne su i na minijaturama *Berlinskoga misala*. Ograničen broj predložaka za posljedicu je imao ponavljanje tipiziranih fizionomija. Iako se javljaju naznake pojedinih individualiziranih osobina, primjerice kanoniziranih fizionomija sv. Petra i sv. Pavla (sl. 3a, 3c), morfološke podudarnosti prisutne su neovisno o identifikaciji prikazanoga lika. Portret proroka Miheja iz *Ljubljanskoga misala* (sl. 4) tako dijeli identičnu impostaciju i znatnu sličnost fizionomije s likom proroka Ezekielia iz *Berlinskoga misala* (sl. 5), dok je u detaljima lica, naročito oblikovanju kose još bliži liku sv. Katarine iz istoga kodeksa (sl. 6). Uz to što minijature dvaju misala dijele kvalitetno oblikovane

7.

Glagoljski inicijal V, *Ljubljanski misal*, NUK, f. 144r. (izvor: vidi bilj. 20)

Glagolitic initial V, *The Ljubljana Missal*, NUK, f. 144r

8.

Glagoljski inicijal V, *Tršćanski fragment brevijara 15. stoljeća*, Trst, Biblioteca Civica „Attilio Hortis” (foto: IF, 2015.)

Glagolitic initial V, *Fragment of a 15th-century breviary from Trieste*, Trieste, Biblioteca Civica “Attilio Hortis”

crte lica, povezuju ih i nesrazmjerno izvedeni dijelova tijela. Ruka kojom sv. Katarina drži kotač skraćena je do razine nepostojanja (sl. 6), dok su one sv. Pavla (sl. 3a) postavljene previsoko, odnosno prenisko, suprotstavljajući tako nepravilno tijelo kvalitetno slikanoj, ali za tijelo prevelikoj glavi.

Osobine minijatura diferencirane na relaciji grafizam – voluminoznost, osim u figurama, nalazimo i u vrpcama koje se kao dekoracija razvijaju duž margina, odnosno vrpcama kojima su oblikovani slikani inicijali. Dočim iluminator *Ročkoga misala* u vrpcama u kojima se očituje oštar linijski tretman nije uspio stvoriti dojam volumena i zaobljenosti (sl. 1a), drugi je majstor bio daleko spretniji. Naglašavajući tamniji rub vrpce i iskoristivši bijelu liniju kao linearnu dekoraciju, a ne kao razdjelnicu dviju boja, u određenoj je mjeri dočarao zaobljen volumen svojih vrpce, odnosno inicijala (sl. 7).

Inicijali u glagoljskim kodeksima predominantno su kaligrafski izvedeni crvenom, i nešto rjeđe plavom ili zelenom bojom. Tehnikom različiti, slikani inicijali javljaju se početkom 15. stoljeća u *Hrvojevu misalu* (Istanbul, Topkapı Sarayı).²³ Kako se slikani inicijali ni u kasnijim desetljećima nisu bitnije održali u praksi iluminiranja glagoljskih kodeksa, primjere u *Ročkome* i *Ljubljanskome misalu* prepoznamo kao specifičnost Bartolove radionice.²⁴ Zbog prisutnosti takvih slikanih inicijala na *Tršćanskome fragmentu brevijara 15. stoljeća* i *Listu Barbanskoga misala*, predložimo sagledavanje ovih dvaju fragmenata u okviru Bartolove radionice.

Tršćanski fragment brevijara 15. stoljeća (sl. 8) sačuvan je kao uvez knjige *Theoricae, et praxis interrogandorum reorum. Libri quatuor* (...) tiskane u Veneciji 1600. godine (Trst, Biblioteca Civica „Attilio Hortis”, S.C. 2-533).²⁵ Fragment je dio brevijarskoga temporalna na blagdan Kristova rođenja, a najveći dio teksta koji započinje bogato oslikanim, gotovo cjelostranim inicijalom V obuhvaća čitanje iz starozavjetne knjige proroka Izaije (Iz 9, 4–10). U stručnoj literaturi fragment je tek sumarno opisan i bez dostatnih argumenata datiran u 14. stoljeće,²⁶ a uključivanjem u ovdje obrađenu grupu kodeksa skloni smo ga (pre)datirati u prvu četvrtinu 15. stoljeća.

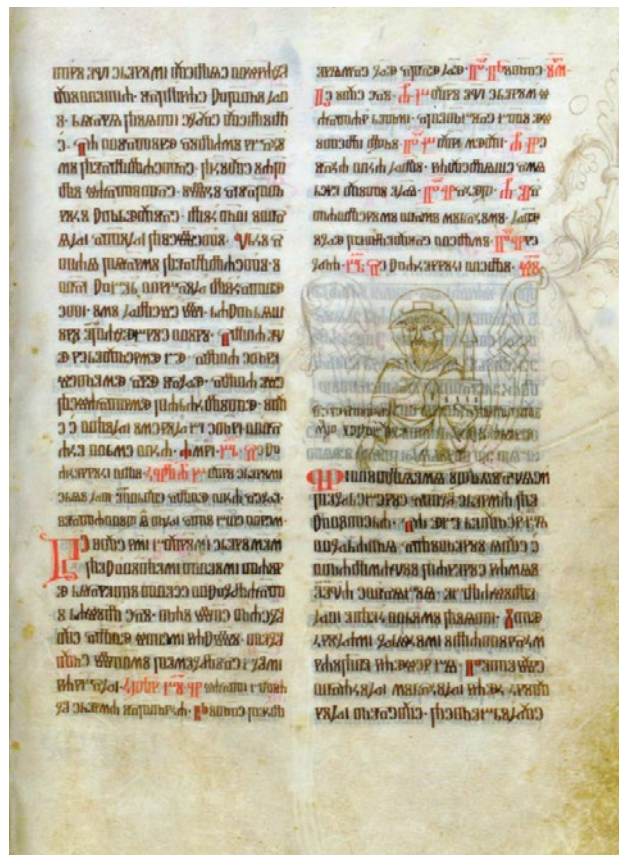
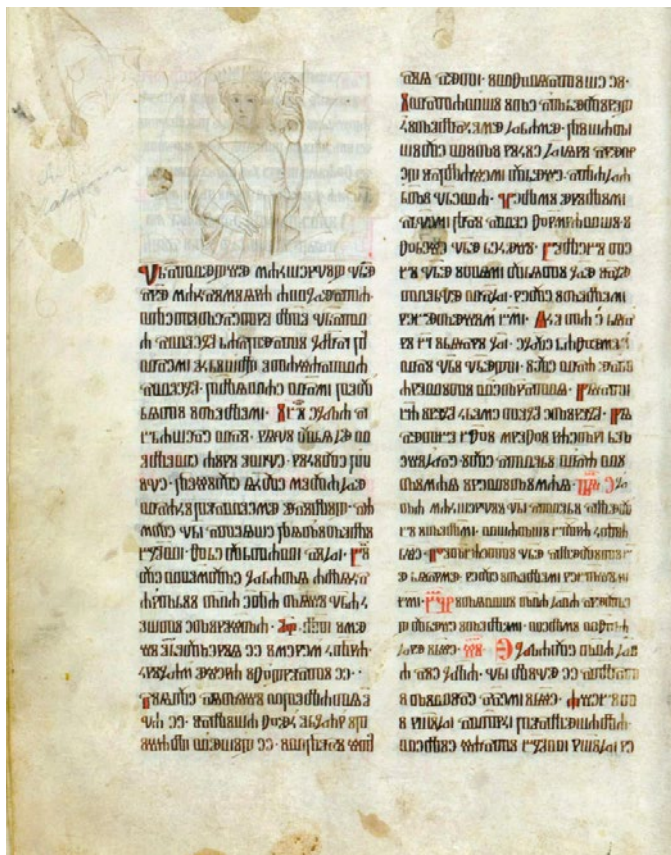
9. Glagoljski inicijal E, *List Barbanskoga misala*, Zagreb, Arhiv HAZU, f. 1r. (foto: Arhiv HAZU)

Glagolitic initial E, *Sheet from the Barban Missal*, Zagreb, Archive of HAZU, f. 1r

List Barbanskoga misala (Zagreb, Arhiv HAZU, Fragm. glag. 5) s filološkog je gledišta detaljno obrađen spomenik nesačuvanoga misala iz kojega se, kako svjedoči nadopisana bilješka, već 1425. godine u Barbanu služila misa (sl. 9).²⁷ Čitanje biblijskoga teksta (Mt 2, 1–12) na blagdan Bogojavljanja (Tri kralja) započinje slikanim inicijalom E koji je u svojem „katalogu” iluminiranih rukopisa u Hrvatskoj ukratko opisao A. Badurina.²⁸ Pored slikanoga inicijala, pripadnost fragmenta Bartolovu skriptoriju potvrđuje podudarnost slova s rukopisom ostalih njegovih kodeksa.

Oba inicijala izvedena su istovrsnim prepletima vrpce koje završavaju vegetabilnim motivima sitnih listića. Za razliku od inicijala V kod kojega se vrpce crvene, zelene i ljubičaste boje međusobno isprepliću i grade inicijal (sl. 8), kod inicijala E zelene, plave, zagasito ružičaste i ljubičaste vrpce opliću se oko crvene konture slova i ispunjavaju njegovu prazninu (sl. 9). Elementi od kojih su inicijali satkani (prepleti, čvor, listići, linearna dekoracija) podudaraju se s više inicijala *Ročkoga* i *Ljubljanskoga misala* te je na temelju tih motiva, tehnike izvedbe i kolorita ova dva voluminozna primjera moguće uvrstiti među radove radionice, odnosno u opus majstora koji je iluminirao *Berlinski* i *Ljubljanski misal*.

U kontekstu atribucije iluminacija kodeksa Bartolova skriptorija zasebnim se problemom izdvajaju pripremni crteži u *Humskome brevijaru*.²⁹ Dva crteža historiziranih inicijala s likovima sv. Katarine i sv. Jeronima formalnim karakteristikama i tehničkim načinom crtanja upućuju da pripadaju dvjema različitim rukama, od kojih ni jednu nije moguće sa sigurnošću odrediti kao rad prethodno naznačenih iluminatora. U slučaju lika sv. Katarine (sl. 10) ističe se sličnost s likom iste svetice u *Kodeksu biskupa Kosirića*,³⁰ knjizi modela s kojom je Robert W. Scheller kao labavu komparaciju povezoao *Ljubljanski misal* ističući nedostatak pogodnije suvremene

- 10. Sveta Katarina, *Humski brevijar*, NSK, f. 170v. (izvor: vidi bilj. 29)
St Catherine, *The Hum Breviary*, NSK, f. 170v
- 11. Sveti Jeronim, *Humski brevijar*, NSK, f. 145r. (izvor: vidi bilj. 29)
St Jerome, *The Hum Breviary*, NSK, f. 145r

usporedne crtane građe s dalmatinske obale kao otežavajuću okolnost preciznijega ubiciranja *Kodeksa*.³¹ Gracioznija obrada sv. Katarine u detaljima doista pokazuje bliskost s minijaturama *Berlinskoga* i *Ljubljanskoga misala* (predimenzionirani dlanovi, vretenasta podlaktica, sužavanje rukava oko zglobova...), međutim, od njih istovremeno odudara frontalnom i ukočenom impostacijom. Crte lice izvučene tamnijom bojom pak djeluju kao naknadna intervencija na obrušenome pergamentu. Za razliku od figure sveteice koja bi mogla biti rad iluminatora *Berlinskoga* i *Ljubljanskoga misala*, lik sv. Jeronima (sl. 11) uzburkanim linijama i oblikovanjem lica ne odgovara radovima ni jednoga iluminatora. Kao naročito nepodudarajući detalji izdvajaju se bademaste oči (naglašene crvenom bojom) koje probijaju obrisnu liniju lica i nos koji kontinuiru u liniji s obrvama. Ipak, općim se dojmom (impostacija u blagome pomaku s glavom u tročetvrtinskome profilu, plašt prebačen preko ruke kojom svetac pridržava model crkve) uklapa u opus radionice, a u prilog nastajanju po modelima kojima se služila radionica najviše svjedoči identičan oblik slova inicijala V kakav je prisutan u *Ljubljanskome* i *Ročkome misalu* (sl. 2), odnosno njihovu zajedničkom uzoru, *Misalu kneza Novaka*. S obzirom na ovaj detalj, nastanak *Humskoga brevijara* treba svakako datirati nakon 1405. godine. Tada je, naime, Petar, sin kneza Novaka, očevo misal prodao za 45 zlatnih dukata crkvi sv. Jelene u mjestu Nugla kraj Roča.³²

Poduprto komparativnom analizom, razlaganje atribucije iluminacija više poje-dinaca zahtijeva još osvrt na zaključak M. Pantelić kako je „vjerojatno pisar i iluminator Berlinskog misala bila ista osoba – pisac Bartol” za koji argument pronalazi prije svega u obrisima minijatura uklopljenima u retke teksta.³³ Ne ulazeći u slikarski rukopis, iluminacije *Ljubljanskoga* i *Ročkoga misala* odbacila je kao mogući Bartolov

rad i pripisala ih dvojici iluminatora zbog „razrađenijih” kompozicija. U *Berlinskome misalu* opazila je kako je Bartol „izrađivao najviše dvije figure, dok su u istarskim misalima [Ročkom i Ljubljanskom, op. a.] naslikane pojedine scene s više osoba (Noa sa sinovima, kovčegom i životinjama, Uzašašće, Duhovi itd.)”.³⁴ Detaljno razmatranje oslika triju misala otkriva kako „scene s više osoba” u istarskim misalima zapravo nisu zastupljene u većemu broju. Štoviše, nekoliko minijatura u kojima postoji veći broj likova uvjerljivo su nastale prema gotovim kompozicijskim predlošcima (Uzašašće, Duhovi, Raspeće), odnosno u *Ljubljanskome misalu* repliciranjem iste forme unutar minijature (Disputa u Hramu, Suzana i starci, Tri mladića u peći).

Iako utkanost minijatura u tkivo teksta ide u prilog atribuciji iluminacija Bartolu, sama po sebi, jednako kao jednostavnost (ili složenost) kompozicije, ona nije dostatan argument za podržavanje ili odbacivanje atribucije neke od minijatura Bartolu. Potvrdu Bartolova autorstva iluminacija *Berlinskoga* i *Ljubljanskoga misala*, dvaju fragmenata i moguće *Humskoga brevijara* pruža ponajviše povijesni kontekst nastanka kodeksâ koji u određenoj mjeri ocrtava i lokalizaciju njegove djelatnosti.

Ni jedan od sačuvanih kodeksa ne donosi izrijekom podatak o mjestu svojega nastanka, odnosno djelovanja Bartolova skriptorija. Jedini pisani izvori koji pružaju uporišta za smještanje Bartolove djelatnosti unutar prostorno-vremenskih koordinata jesu 1402. godina i približno geografsko lociranje naručitelja na južnokrbavski prostor, odnosno šire zadarsko zaleđe u kolofonu *Berlinskoga misala*. Prema kolofonu nesačuvanoga *Bakarskog brevijara* iz 1414. godine poznatome iz kasnijih prijepisa i prema dvama istarskim misalima datiranim u 20-te godine 15. stoljeća, koji su se tijekom stoljeća rabili u istarskim gradićima Roču i Bermu, predložena je, međutim, Bartolova migracija s južnokrbavskoga područja u Hrvatsko primorje i Istru.³⁵ Tamo se, kako sam tvrdi u kolofonu *Bakarskoga brevijara*, bio preselio jer je bio „prisilen u straničarstvo za rat ku nečistivi Hrvoj z Bosnani i z Beneci i s Turki uzdviže na krala Ugarskoga Žigmunda”.³⁶ Potvrdu takvoj hipotezi migracije pružaju određeni povijesni, jezični, tekstualno-sadržajni i likovni elementi koji ujedno upućuju da je većina kodeksa nastala na tlu Istre.

Prije svega, već i povećana koncentracija kodeksâ u Istri indicira da su tamo i nastajali. Naknadne bilješke u *Ljubljanskome* i *Ročkome misalu*, *Humskome brevijaru* i na *Listu Barbanskoga misala* potvrđuju da su se rabili u istarskim gradićima već tijekom 15. stoljeća.³⁷ Na *Listu Barbanskoga misala* bilješka iz 1425. godine dokazuje kako se već tada, nedugo po nastanku, cjeloviti misal nalazio u rukama barbanskoga župnika Urbana.³⁸ Provenijencija kasnijih stoljeća uz Istru vezuje i *Tršćanski fragment brevijara 15. stoljeća*; knjiga na kojoj je sačuvan kao omot pripadala je Ivanu B. Marsichu iz Pazina koji je svoje vlasništvo zabilježio na naslovnici knjige (*Ioannis B. Marsich Pisinotis possidet 1658*).³⁹ Iako su mjesta (ili mjesto) nastanka ovih kodeksa i dalje otvoreno pitanje, nekoliko tragova vodi k zaključku da su naručeni upravo iz mjesta u kojima su korišteni i po kojima su naslovljeni. Recentno je kao mogući naručitelj *Ljubljanskoga misala* istaknuta beramska župna crkva argumentacijom da je blagdan sv. Martina, patrona beramske župe, u kalendaru misala označen kao dupleks (zapovjedni blagdan).⁴⁰ Na temelju minijature s likom zaštitnika grada Roča sv. Bartola (kojega nema ni u jednome drugom kodeksu) već je prije za naručitelja *Ročkoga misala* istaknuta župna crkva u Roču, dok je na istome tragu pretpostavljeno da je *Humski brevijar* „sudeći po minijaturi sv. Jerolima, humskog patrona – vjerojatno i bio naručen za Hum”.⁴¹

Jezičnom analizom triju misala M. Pantelić je zbog ekavizacije tekstova *Ročkoga* i *Ljubljanskoga misala* njihov nastanak ubicirala na sjevernije, istarsko područje.⁴² Uz to je, za *Ročki misal*, kao dodatni element koji upućuje na njegov nastanak u Istri, istaknula formu obreda vjenčanja. Naime, za kombinaciju germanskih i rimskih elemenata koji se javljaju u tekstu obreda u *Ročkome misalu* Pantelić navodi da

su se mogli stopiti u Pazinskoj grofoviji, na njemačkome dijelu Istre; nasuprot njima u *Berlinskome misalu* u formuli obreda vjenčanja prepoznaje čisto rimske elemente, dok u *Ljubljanskome misalu* izostaje relevantna rubrika s izmjenama prstena.⁴³

Konačno, analiza iluminacija u komparativnoj perspektivi, uz to što upućuje na potrebu diferenciranja više iluminatora djelatnih unutar skriptorija, svjedoči i da su neke od iluminacija u *Ročkome* i *Ljubljanskome misalu* te *Humskome brevijaru* nastale izravnim ugledanjem u one iz *Misala kneza Novaka* iz 1368. godine. S obzirom na to da se *Misal kneza Novaka* od prodaje 1405. godine nalazio u Nugli nedaleko od Roča, to i nastanak *Ročkoga* i *Ljubljanskoga misala* te *Humskoga brevijara* treba locirati u Istru.

Navedeni argumenti govore u prilog istarskomu podrijetlu većine kodeksa i podcrtavaju ranije zaključke o migraciji s južnokrbavskoga područja u Istru, te se upravo u njima nazire bitan putokaz identifikaciji Bartola kao glavnoga iluminatora ove grupe kodeksa. Unatoč geografskom i vremenskom raskoraku koji ih dijele, *Berlinski misal* i istarske kodekse pisala je jedna, ista ruka. Jednako tako, iluminacije u *Berlinskome misalu* i istarskim kodeksima (izuzev *Ročkoga misala*) rad su jedne iste ruke. Opetovana pojava minijatura i inicijala jednoga istog iluminatora u kodeksima jednoga pisara nastalim u dvama kontekstima naglašeno je preklapanje. Kako izrada iluminiranoga kodeksa podrazumijeva određenu interakciju pisanja i iluminiranja, rad na kodeksu zahtijeva, ako je uključeno više osoba, suradnju pisara i iluminatora. Ta okolnost – potreba za suradnjom – povod je odbacivanju neznatne mogućnosti da su dvije osobe, pisar i iluminator, prisno surađivali tijekom barem dvaju desetljeća u dvjema regijama. Prisutnost rada istoga iluminatora u redcima teksta jednoga pisara navodi stoga na zaključak da oba procesa u izradi ovih kodeksa – pisanje i iluminiranje – treba pripisati jednoj osobi, pisaru i iluminatoru Bartolu iz Krbave.

Ponuđenom atribucijom glavnine iluminacija iz kodeksâ ove grupe Bartolu i tumačenjem njegove djelatnosti na području Istre, za kraj se osvrćemo na precizniji, recentno ponovljen prijedlog pokušaja identifikacije Bartola u više zadarskih arhivskih dokumenata. Na temelju arhivskih istraživanja Petar Runje iznio je hipotezu da je autor obrađenih kodeksa Bartol Ivanov († između 1437. i 1439.), pisar koji se krajem 14. stoljeća školovao za zlatara u Veneciji i koji je svoj radni vijek po povratku, sve do kasnih 30-ih godina 15. stoljeća, proveo u Zadru.⁴⁴ Ubrajanje izgubljenoga *Bakarskog brevijara* u Bartolove radove Runje pritom opravdava pisarovim izbivanjem iz Zadra tijekom drugoga desetljeća 15. stoljeća.⁴⁵ Iako je moguće da je Bartol *Berlinski misal* ispisao i oslikao upravo u Zadru, a ne u okolici, teško je održivo da je svoj kasniji rad nastavio u tome gradu jer svi izneseni rezultati istraživanja svjedoče istarskomu podrijetlu većine kodeksa te pobijaju uvjerljivost njegovog prijedloga. U tome smislu opaska M. Pantelić da se zbog nesačuvane arhivske građe „o njegovu [Bartolovu] životu neće moći mnogo govoriti” i dalje se, unatoč poduzetim iscrpnim arhivskim istraživanjima, čini točnom.⁴⁶

Rezultatima istraživanja predstavljenim ovim radom neupitno je kako je Bartol kao glavni majstor skriptorija ispisao (barem dijelove) pet kodeksa od kojih je većinu i iluminirao, dok su uz njega djelovala još barem dvojica iluminatora i barem jedan pisar. Za detaljnije rasvjetljavanje njihove uloge, bilo kao Bartolovih suradnika bilo kao učenika, podatci ipak izostaju. Produkti njihova rada, međutim, još jednom potvrđuju važnost Bartolova skriptorija za hrvatsku srednjovjekovnu pismenost i glagoljske iluminacije. Obrađena grupa kodeksa, naime, najopsežnija je cjelina glagoljskih iluminiranih knjiga koju se može povezati s djelovanjem ne samo istoga skriptorija nego i s djelovanjem istoga pisara i iluminatora – Bartola iz Krbave – koji kao predstavnik grupe zauzima mjesto najvažnijega predstavnika sitnoslikarstva glagoljskih kodeksa.

PRILOG: Minijature i figurativni inicijali u kodeksima Bartolova skriptorija

Berlinski misal

- f. 1r Sveti Pavao (*lit. hist.*)
- f. 6v Rođenje Kristovo
- f. 8v Sveti Stjepan prvomučenik
- f. 58r Sveti Matej evanđelist
- f. 62r Sveti Marko evanđelist
- f. 65v Sveti Luka evanđelist
- f. 71r Sveti Ivan evanđelist
- f. 85r Uskrsnuće
- f. 131r Svećenik blagoslivlja tijelo i krv (*lit. hist.*)
- f. 132r Raspeće
- f. 132v Trpeći Krist (antropomorfni inicijal)
- f. 134r *Volto santo*
- f. 172v Sveti Petar i Pavao
- f. 179r Uznesenje Bogorodičino
- f. 188r Sveti Ivan evanđelist
- f. 190v Sveta Katarina
- f. 193r Ezekiel prorok (*lit. hist.*)

Ročki misal

- f. 1r Sveti Pavao
- f. 8v Rođenje Kristovo
- f. 24r Isus u pustinji
- f. 33v Krilo Abrahamovo
- f. 48v Isus ozdravljuje slijepca
- f. 62v Sveti Matej evanđelist
- f. 67v Sveti Marko evanđelist (*lit. hist.*)
- f. 72r Sveti Luka evanđelist (*lit. hist.*)
- f. 77v Sveti Ivan evanđelist (*lit. hist.*)
- f. 84v Stvaranje svijeta
- f. 93v Uskrsnuće
- f. 103v Uzašašće
- f. 106r Duhovi
- f. 111r Tijelovo
- f. 139r Svećenik prikazuje hostiju (*lit. hist.*)
- f. 139v Svećenik prikazuje kalež (*lit. hist.*)
- f. 140r Svećenik blagoslivlja tijelo i krv (*lit. hist.*)
- f. 143r Raspeće
- f. 143v Trpeći Krist (antropomorfni inicijal)
- f. 145r Veronikin rubac
- f. 152v Prikazanje u Hramu
- f. 161v Sveti Ivan Krstitelj
- f. 163v Sveti Petar i Pavao
- f. 171v Uznesenje Bogorodičino
- f. 173v Sveti Bartol
- f. 182v Bogorodica zaštitnica
- f. 198r Sveti biskup
- f. 218v Smrt, ilustracija *Dies irae*
- f. 222v Blagoslov (antropomorfni inicijal)

Ljubljanski (Beramski) misal

- f. 1r Sveti Pavao
- f. 6r Tri mladića u peći
- f. 8v Rođenje Kristovo
- f. 11r Sveti Stjepan prvomučenik
- f. 17r Disputa u Hramu
- f. 29r Isus u pustinji
- f. 40v Krilo Abrahamovo
- f. 51v Suzana i starci
- f. 74r Sveti Luka evanđelist (*lit. hist.*)
- f. 81r Sveti Ivan evanđelist (*lit. hist.*)
- f. 90r Noina arka
- f. 102r Uzašašće
- f. 105r Duhovi
- f. 125r Mihej prorok
- f. 134v Siječanj – veljača
- f. 135r Ožujak – travanj
- f. 135v Svibanj – lipanj
- f. 136r Srpanj – kolovoz
- f. 136v Rujan – listopad
- f. 137r Studeni – prosinac
- f. 137v Blagoslov (antropomorfni inicijal)
- f. 141r Svećenik prikazuje hostiju (*lit. hist.*)
- f. 141v Svećenik prikazuje kalež (*lit. hist.*)
- f. 145r Raspeće
- f. 145v Trpeći Krist (antropomorfni inicijal)
- f. 147r Veronikin rubac
- f. 156v Prikazanje u Hramu
- f. 166r Sveti Ivan Krstitelj
- f. 168v Sveti Petar i Pavao
- f. 176v Uznesenje Bogorodičino
- f. 190v Sveti Ivan evanđelist
- f. 210r Sveti biskup
- f. 230r Smrt, ilustracija *Dies irae*

Humski brevijar

- f. 145r Sveti Jeronim, pripremni crtež (*lit. hist.*)
- f. 170v Sveta Katarina, pripremni crtež (*lit. hist.*)

BILJEŠKE

- ¹ Usp. MARIJA PANTELIĆ, Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca, *Radovi Staroslavenskog instituta*, 5 (1964.), 5–98. Studija je objavljena kao ekscerpt iz doktorske disertacije *Hrvatski glagoljski kodeksi krbavskoga područja XIV i XV vijeka* (1960.).
- ² Usp. BRANKO FUČIĆ, Glagoljski rukopisi, u: *Minijatura u Jugoslaviji*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt), (ur. Zdenka Munk), Zagreb, 1964., 25–31, 297–299, 31. Usp. još STJEPAN DAMJANOVIĆ, *Slovo iskona: staroslavenska/starohrvatska čitanka*, Zagreb, 2004., 226; ŽELJKO BISTROVIĆ, ANA DIKLIĆ, Bartol Krbavac, u: *Istarska enciklopedija*, (ur. Miroslav Bertoša, Robert Matijašić), Zagreb, 2006., 61.
- ³ Usp. MARIJA PANTELIĆ (bilj. 1), 18–19, 68; MARIJA PANTELIĆ, Hrvatskoglagoljski misal iz godine 1402., *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, 6-7-8 (1957.), 380–383.
- ⁴ Usp. MARIJA PANTELIĆ (bilj. 3), 381. Bilješku o preuzevu kodeksa zapisanu na f. 120v raniji su istraživači redovito datirali u 1440. godinu (glagoljicom zapisano kao č.u.k.). Uvidom u kodeks uočio sam kako je zadnje slovo ostrugano i slabije vidljivo, ali čitljivo pa godinu bilješke ispravljam u 1444. (č.u.k.g).
- ⁵ Knjigoveža Grgur Kraljić iz Senja zaslužan za (pre)uvezivanje nekoliko glagoljskih kodeksa u Istri krajem 15. i prvih godina 16. stoljeća. Usp. BRANKO FUČIĆ, Knjigoveža – glagoljaš pop Grgur Kraljić iz Senja (1497. –1502.), *Senjski zbornik*, 6/1 (1975.), 55–70.
- ⁶ Pored Bartola, dio kodeksa (ff. 45r–59r) pisala je druga, nespretna ruka. Usp. MARIJA PANTELIĆ (bilj. 1), 30.
- ⁷ MARIJA PANTELIĆ (bilj. 1), 15.
- ⁸ Usp. MARIJA PANTELIĆ (bilj. 1), 69.
- ⁹ Lakune u tekstu najdetalnije je popisala M. Pantelić. Usp. MARIJA PANTELIĆ (bilj. 1), 42–44, 47. Gubitak folijâ nadopunjuje i kodikološka analiza, odnosno kolacija sveščića. Foliji koji nedostaju između ff. 91v i 92r u srodnome *Ročkom misalu* zauzimaju osam folija (ff. 87r–94r) pa je vjerojatno kako je izgubljen čitav sveščić.
- ¹⁰ Usp. BRANKO FUČIĆ (bilj. 5), 60.
- ¹¹ Usp. MARIJA PANTELIĆ (bilj. 1), 57–67.
- ¹² BRANKO FUČIĆ (bilj. 2), 31; MARIJA PANTELIĆ, Bartol Krbavac, u: *Hrvatski biografski leksikon 1: A-Bi*, (gl. ur. Nikica Kolumbić), Zagreb, 1983., 482–484, 484.
- ¹³ Usp. BRANKO FUČIĆ (bilj. 5), 59; ANĐELKO BADURINA, *Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj*, Zagreb, 1995., 109; ANĐELKO BADURINA, Iluminirani latinički i glagoljički rukopisi, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*, sv. 2, (ur. Eduard Hercigonja), Zagreb, 2000., 664–677, 673; MILAN PELC, *Pismo - knjiga - slika: uvod u povijest informacijske kulture*, Zagreb, 2002., 232.
- ¹⁴ ANĐELKO BADURINA, Iluminacije glagoljskih rukopisa u Beču, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28 (2004.), 38–51, 47. U ranijem radu, atribuciju *Ročkoga misala* (i pisanja i iluminiranja) A. Badurina osporavao je zbog godine 1468. napisane preko jedne minijature. Usp. ANĐELKO BADURINA, Iluminacija istarskih glagoljskih rukopisa, u: *IV. Ročki glagoljaški bijenale*, (ur. Mario Kalčić), Pula, 1980., 23–35, 34 (bilj. 7).
- ¹⁵ NIKOLA JAKŠIĆ, Berlinski misal, u: *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije: slikarstvo*, (ur. Nikola Jakšić), Zadar, 2006., 164–166, 166.
- ¹⁶ FRANCÈ STELÈ, *Umetnost v Primorju*, Ljubljana, 1960., 93.
- ¹⁷ Usp. BRANKO FUČIĆ (bilj. 2), 297.
- ¹⁸ NATAŠA GOLOB, Knjižno slikarstvo, u: *Gotika v Sloveniji*, katalog izložbe (Ljubljana, Narodna galerija), (ur. Janez Höfler), Ljubljana, 1995., 345–369, 368; NATAŠA GOLOB, *Manuscripta: Medieval Illumination in Manuscripts from the National and University Library*, katalog izložbe (Ljubljana, Narodna galerija), Ljubljana, 2010., 198–205.
- ¹⁹ Usp. MILAN PELC, *Knjižna umetnost na Hrvaškem*, katalog izložbe (Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica), Zagreb, 2018., 8, 30.
- ²⁰ Digitalizacije cjelovitih misala dostupne su online. Za *Berlinski misal* vidi: <[http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB000-1AD580000000000](http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB000-1AD5800000000)>. Za *Ročki misal* vidi: <<http://data.onb.ac.at/rep/1002C387>>. Za *Ljubljanski misal* vidi: <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:IMG-LHTTHYHC>>. Unatoč visokokvalitetnim snimkama, redosljed stranica *Ljubljanskoga misala* na poveznici ne odgovara stvarnomu rasporedu u kodeksu te nedostaje nekoliko stranica.
- ²¹ Usp. MARIJA PANTELIĆ (bilj. 1), 60–61; BRANKO FUČIĆ (bilj. 2), 31.
- ²² Izrazito grafički izvedena haljina Suzane (f. 51v) ubrojiva je, što više, među najkvalitetnije ostvaraje *Ljubljanskoga misala*. Usp. BRANKO FUČIĆ (bilj. 2), 297.
- ²³ Usp. *Missale Hervoiæ ducis spatensis croatico-glagoliticum*, sv. 1 potpuno faksimilirano izdanje originala iz Topkapi Sarayi muzeja u Istanbulu, sv. 2 *Transcriptio et commentarium*, editionem curaverunt BISERKA GRABAR, ANICA NAZOR, MARIJA PANTELIĆ *sub redactione* VJEKOSLAV ŠTEFANIĆ, Zagreb, Ljubljana, Graz, 1973.
- ²⁴ U glagoljskim kodeksima ranijih i kasnijih desetljeća inicijali su slikani jedino kao figurativni inicijali. Pod terminom *figurativni inicijal* pritom razlikujemo historizirane inicijale (*littera historitata*) i antropomorfnе inicijale. Kod učestalijih *historiziranih inicijala* forma slova služi samo kao okvir za prikaz nekoga lika ili scene; to je inicijal „u kojemu slovo ne predstavlja figura, u kojemu čak nije oblikovano njome već pruža pozornicu za nju”. Nasuprot tomu, *antropomorfni se inicijali* definiraju kao oni koje oblikuju ljudske figure (ili elementi) uklopljene u obrisne konture slova. Usp. OTTO PÄCHT, *Book Illumination in the Middle Ages: An Introduction*, London, 1994., 58–59, 76; MICHELLE P. BROWN, *Understanding Illuminated Manuscripts: A Guide to Technical Terms*, Los Angeles-London, 2004., 11, 68.
- ²⁵ Knjiga *Theoricae, et praxis* (...) djelo je talijanskoga pravника Flaminija Cartarija (1531. – 1593.) prvotiskano 1590. godine te poslije otisnuto u više izdanja. Usp. ALDO MAZZACANE, Cartari, Flaminio, u: *Dizionario biografico degli Italiani XX: Carducci-Carusi*, Rim, 1977., 786–788.
- ²⁶ Usp. RICHARD NOWAK, New Cyrillic and Glagolitic Mss in Italy, *Polata knjigopisnaja*, 27/28 (1995.), 18–27, 19–20.
- ²⁷ Usp. VJEKOSLAV ŠTEAFNIĆ, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije. Dio 1: Uvod, Biblija, apokrifi i legende, liturgijski tekstovi, egzorcizmi i zapisi, molitvenici, teologija, crkveni govori (homiletika), pjesme*, Zagreb, 1969., 67–68.

- ²⁸ Usp. ANĐELKO BADURINA (bilj. 13), 101 (kat. br. 221).
- ²⁹ Digitalizacija *Humskoga brevijara* dostupna je na: <<https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=16160>>.
- ³⁰ *Kodeks biskupa Kosirića*, Šibenik, Knjižnica franjevačkog samostana sv. Lovre, Ms. 53. Usp. GRGO GAMULIN, *Kodeks biskupa Kosirića, Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti*, 3 (1961.), 9–16.
- ³¹ Usp. ROBERT W. SCHELLER, *Exemplum: Model-Book Drawings and the Practice of Artistic Transmission in the Middle Ages (ca. 900 – ca. 1450)*, Amsterdam, 1995., 308 (bilj. 12).
- ³² Usp. ANICA NAZOR, *Knjiga o hrvatskoj glagoljici: 'Ja slova zna-jući govorim...'*, Zagreb, 2008., 35.
- ³³ MARIJA PANTELIĆ (bilj. 1), 58.
- ³⁴ MARIJA PANTELIĆ (bilj. 1), 60, usp. 61.
- ³⁵ Usp. MARIJA PANTELIĆ (bilj. 1), 13–15, 68–69; MARIJA PANTELIĆ (bilj. 12), 482.
- ³⁶ MARIJA PANTELIĆ (bilj. 12), 482.
- ³⁷ Usp. IVAN MILČETIĆ, *Hrvatska glagoljska bibliografija, Starine*, 33 (1911.), VI-XIV, 1–505, 21–22, 26–28, 52–53.
- ³⁸ Usp. VJEKOSLAV ŠTEFANIĆ (bilj. 28), 67.
- ³⁹ Usp. URL: <<https://www.biblioest.it/SebinaOpac/resource/flaminij-chartarii-iuc-vrbeuetani-theoric-et-praxis-interrogandorum-reorum-libri-quatuor-latrunculat/TSA1017930?tabDoc=tabloca>> (14. prosinca 2018.).
- ⁴⁰ Usp. MARINKA ŠIMIĆ, *Spomenici*, u: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, (prir. Milan Mihaljević), Zagreb, 2014., 23–48, 32.
- ⁴¹ BRANKO FUČIĆ (bilj. 2), 31. Usp. MARIJA PANTELIĆ (bilj. 1), 15.
- ⁴² Usp. MARIJA PANTELIĆ (bilj. 1), 75.
- ⁴³ U rimskoj varijanti obreda, svećenik blagoslivlja jedan prsten koji mladoženja stavlja na ruku mladenke, a u germanskoj postoje dva prstena koje mladenci izmjenjuju te stoga postoje i dva blagoslova. *Ročki misal* ne sadrži dva blagoslova, ali sadrži uputu da mladenci izmijene prstenje: „I pokropi i pokadi prstene i da ima- I položi na prst' ei- a ona emu na lihi.” (f. 224r). Usp. MARIJA PANTELIĆ (bilj. 1), 21–22, 32–33.
- ⁴⁴ Usp. PETAR RUNJE, *Pisac Bartol iz Krbave spominje se u Zadrudru od 1410. do 1440.*, *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, 38 (1988.), 87–91; PETAR RUNJE, *Bartol Krbavac i njegov krug*, *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, 64 (2014.), 153–181, 154–162.
- ⁴⁵ Usp. PETAR RUNJE (bilj. 44, 2014.), 178. U *Brevijaru* pisar izri-jekom navodi svoju selidbu, a prema detaljnim podacima iz kolofona vjerojatno je da je nastao u neposrednoj blizini, ili čak samome gradu Bakru. Usp. MARIJA PANTELIĆ (bilj. 1), 14–15, 52–54.
- ⁴⁶ MARIJA PANTELIĆ (bilj. 1), 13.